

АҢЫЗ КЕЙІПКЕРЛЕР БЕЙНЕСІН ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУ МАҢЫЗДЫЛЫҒЫ

А.Ш. Асқарова

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
«Абай академиясы» ғылыми-зерттеу институты, Астана,
Қазақстан

Аңдатпа. Бұл мақалада түркі халықтарының ежелгі дүниетанымы мен рухани әлемін сақтап жеткізуші маңызды дереккөздердің бірі ретінде аңыздық мәтіндер жүйесінің мәні қарастырылады. Халық прозасының жанрлық жіктелуі негізінде аңыздық және ертегілік сипаттағы салалары сараланып, аңыз-әңгімелердің тәрбиелік, танымдық және тарихи қызметі талданады. Сонымен қатар аңыздық мәтіндердің тақырыптық түрлері мен олардың ұлттық мәдени кеңістіктегі орны айқындалады. Зерттеуде С.А.Қасқабасов пікіріне сүйене отырып, тарихи аңыздардың көркемдік табиғаты мен халықтық танымға негізделген ерекшеліктері сипатталады. Аңыз кейіпкерлерінің (Асан Қайғы, Алдар көсе, Жиренше шешен, Қорқыт және т.б.) тұлғалық-танымдық әлеуеті білім беру мен тәрбие үдерісінде қолданудың тиімді құралы ретінде негізделеді. Мақалада аңыздық мәтіндер арқылы білім алушылардың ұлттық санасын, адамгершілік құндылықтарын және рухани-мәдени болмысын қалыптастыру мүмкіндіктері ғылыми тұрғыдан дәйектеледі.

Кіріспе. Түркі халықтарының ежелгі дүниетанымы мен рухани әлемін бүгінгі күнге дейін сақтап жеткізген маңызды дереккөздердің бірі – аңыздық мәтіндер жүйесі. Тарихи даму барысында ауызша дәстүр арқылы таралған көркем баяндаулар кейіннен жазба нұсқаға түсіріліп, мәдени сабақтастықты қамтамасыз ететін рухани мұра ретінде ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып отырды. Қазақ әдебиеттану ғылымында халық прозасы жанрлық тұрғыдан жүйеленіп, оның типологиялық ортақ белгілері мен көркемдік-эстетикалық біртұтастығы арнайы ғылыми талдаулар арқылы айқындалған. Зерттеулер нәтижесінде халық прозасы аңыздық және ертегілік сипаттағы екі іргелі салаға бөлініп қарастырылады. Қазақ аңыз-әңгімелері ұлттық мәдени кеңістікте

маңызды орын алады, өйткені олар тәрбиелік және танымдық мәнімен қатар, өнегелік, эстетикалық әрі тарихи мазмұнды да бойына жинақтаған. Тақырыптық жіктеліміне сәйкес аңыздық мәтіндер мекенге қатысты, махаббат, батырлық және тарихи сипаттағы түрлерге сараланады. Сонымен бірге бірқатар тарихи мазмұндағы аңыздар дәстүрлі күй өнері арқылы сақталып, бүгінгі күнге дейін жеткені белгілі.

Материалдар мен әдістер. Зерттеу жұмысының дереккөздері ретінде түркі халықтарының, соның ішінде қазақ халқының аңыздық прозасына қатысты ғылыми еңбектер, фольклорлық жинақтар және тарихи-этнографиялық материалдар пайдаланылды. Атап айтқанда, халық прозасының жанрлық жүйесін, аңыздық мәтіндердің типологиялық және поэтикалық ерекшеліктерін қарастырған С.А.Қасқабасов еңбектері негізгі теориялық база ретінде алынды. Сонымен қатар қазақ аңыз-әңгімелерінің мәтіндік үлгілері мен оларда көрініс тапқан кейіпкерлер жүйесі (Асан Қайғы, Алдар көсе, Жиренше шешен, Қорқыт және т.б.) зерттеу материалы ретінде қарастырылды.

Зерттеу барысында бірқатар ғылыми әдістер кешені қолданылды. Аңыздық мәтіндердің мазмұндық және құрылымдық ерекшеліктерін айқындау мақсатында сипаттамалы (дескриптивті) әдіс пайдаланылды. Тарихи-генетикалық әдіс арқылы аңыздардың қалыптасу эволюциясы мен олардың тарихи шындықпен байланысы талданды. Сонымен бірге салыстырмалы-типологиялық әдіс негізінде аңыздық және ертегілік прозаның ұқсастықтары мен айырмашылықтары сараланды.

Нәтижелер және оларды талқылау. Рухани мәні терең аңыз-әңгіме кейіпкерлерін білім беру және тәрбие үдерісінде пайдалану жеке тұлғаның адамгершілік болмысын, ұлттық санасын және рухани-мәдени құндылықтарын қалыптастыруда нәтижелі тәсілдердің бірі екені сөзсіз. Аңыз әңгіме кейіпкерлерін тәрбие үдерісінде қолдану – тұлғаның адамгершілік, ұлттық сана, рухани-мәдени құндылықтарын қалыптастырудың тиімді құралы.

Аңыздық мәтіндер, әдетте, тарихи шындықта өмір сүрген тұлғалар мен нақты оқиғаларға негізделіп қалыптасқан. Бұл ретте, әдебиеттанушы С.А.Қасқабасовтың: «Тарихи аңыздарда кейде оқиғалар мен фактілер көркем түрде жинақталып, қиял тұрғысынан бағаланады, яғни ел оқиғалар мен фактілердің өз ойына, арман-мүддесіне сәйкес болуын қалап, солай баяндайды, солай етіп көрсетеді. Оған бірнеше себеп бар. Біріншіден, көп уақыт өткендіктен оқиғаның қалай болғанын дәл білмегендік, екіншіден, бұрынғы заманда болған шындықтың өзін емес, ел қалаған шындықтың көрініс табуы. Мұның бәрі аңызда көркемдеу саналы түрде болмайтынын дәлелдейді»[1,130] - деген пікірімен келіспеуге болмайды. Аңыздар кейіпкерлері халық жадында сақталған ақыл-парасатымен, ерлігімен немесе ел басқару ісіндегі қызметімен танылған қайраткерлер, сондай-ақ ұлттық дүниетанымда символдық сипат алған тұлғалар (Асан Қайғы, Алдар көсе, Жиренше шешен, Қожанасыр, Қорқыт және т.б.) аңыздық прозаның негізгі кейіпкерлері ретінде көрініс табады. Нақты тарихи есімдермен байланысты аңыздарда Бегім ана, Қорқыт, Шыңғыс хан, Жошы, Тоқтамыс, Темір, Абылай хан, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, Сырым Датұлы, Исатай Тайманұлы, Махамбет Өтемісұлы, Бекет ата, Мәшһүр Жүсіп сынды тарихи тұлғалардың халық санасында қалыптасқан бейнелері көркемдік тұрғыдан жинақталып беріледі. Аңыздық кейіпкерлердің образдық жүйесі арқылы білім алушылар әр тарихи кезеңнің мазмұнын игеріп қана қоймай, сол дәуірге тән адам мінез-құлық ерекшеліктерімен де танысады. Кейіпкер бейнелері негізінде ата-баба дүниетанымы мен өмірлік ұстанымы айқындалып, түркі халықтарына тән құндылықтар мен болмыстық сипаттардың өзіндік қырларын тұлғаның санасына сіңіруге мүмкіндік туады.

М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында Мемлекеттік «Мәдени мұра» бағдарламасы аясында жарық көрген «Бабалар сөзі» сериясының жүз томдық ғылыми басылымының 85,86,87,88,89 томдарында тарихи аңыздар жинақталған. Аңыздарда бейнелейтін оқиғаларына, кейіпкерлеріне, жалпы

тақырыбы мен мазмұнына қарап, тарихи аңыздар кезеңдер бойынша топтастырылған:

- түркі қағанаты және оған дейінгі тарихи есімдерге катысты аңыздар;
- оғыз-қыпшақ заманының тарихи тұлғалары туралы аңыздар;
- моңғол шапқыншылығы мен Алтын Орда кезіндегі оқиғалар жайындағы аңыздар;
- қазақ хандығы тұсындағы оқиғалар мен қайраткерлер туралы аңыздар;
- қалмақтарға қарсы соғыс-ұрыстарға байланысты туған аңыздар;
- билер туралы аңыздар;
- Абылай хан туралы аңыздар;
- Даңқты қолбасшылар мен батырлар жөніндегі аңыздар;
- Сырым батыр туралы аңыздар;
- Бөкей ордасындағы тарихи оқиғаларға қатысты аңыздар;
- Кенесары-Наурызбай мен көтерілісші батырлар туралы аңыздар;
- XIX ғасырдағы өмір кешкен тарихи тұлғалар туралы аңыздар» [2,]. Жинақталған аңыздар әр дәуір тынысынан сыр шертеді.

Жоғарыда аталған жүз томдық ғылыми басылымға дейін жеке тарихи тұлғаларға арналған, сондай-ақ тарихи аңыздар топтастырылған ғылыми-танымдық еңбектердің едәуір қоры қалыптасты. Тарихи әңгімелерді «тарихи аңыздар» [3] деп атап, ұғымды ғылыми айналымға алғаш енгізген ғалым – Ш. Уәлиханов. Кейін бұл бағыттағы зерттеулер В.В. Радлов, Г.Н. Потанин, А.Е. Алекторов, Ә. Диваев, Ы. Алтынсарин, М.-Ж. Көпеев, Ә. Марғұлан, М. Әуезов, Ә. Қоңыратбаев, М. Ғабдуллин, Е. Ысмайылов, С. Қасқабасов т.б. сынды көрнекті ғалымдардың еңбектерімен жүйелі түрде жалғасын тауып, кейінгі ғылыми ізденістерге негіз болды.

Халық прозасының маңызды бір саласы саналатын аңыз

жанрын дербес жанр ретінде алғаш арнайы қарастырған ғалым – М. Әуезов. Ол Л. Соболевпен бірлесіп жазған еңбегінде: «Тарихта болған адамдар жайында айтылған, халық шығарған көркем әңгіме және аңыз әңгіме етілетін адамның өз өміріндегі шын ісі мен мінезінің суреттеуінен, аңғарынан туады, аңыз-әңгіменің тарихтық адамды біржолата өзіне ұксамаған кейіпке түсіріп әкететіні болмайды, әрбір аңыз әңгіменің негізінде тарихта болған адамның шын кескінінің түбегейлі ерекшеліктері жүреді...,[4] - деген анықтама береді және жанрдың өзіндік ерекшеліктерін айқындайды.

Аңыздық прозаның басты типологиялық белгілерінің қатарында оның тарихилығын және ұлттық әрі локальдық сипатта болуында. Аңыздар белгілі бір этностың тарихи жадын, дүниетанымын, өмірлік тәжірибесін бейнелей отырып, жас ұрпаққа этнографиялық, этнологиялық және антропологиялық тұрғыдан маңызды танымдық мәлімет береді. Осы тұрғыдан алғанда, аңыздық проза халықтың рухани мәдениетін танытатын құнды дереккөз қызметін атқарады.

Ғылыми-педагогикалық зерттеулерге сәйкес, аңыздардағы кейіпкерлердің әрекеті мен мінез-құлқы оқушының жас ерекшелігіне сай қабылданады. Және тәрбиелік ықпал ету күші жоғары болады. «Бабалар сөзі – даналық көзі» деген тұжырым халықтың ғасырлар бойы жинақтаған рухани тәжірибесі мен тілдік қазынасының мәнін айқындайды. Қазіргі кезеңде қазақ тілінің бай сөздік қоры күнделікті қолданыста сирек кездесіп, тілдік мәдениеттің жұтаңдану үрдісі байқалып отыр. Осы тұрғыдан алғанда, аңыз-әңгімелердегі кейіпкерлердің даналыққа негізделген ой-толғамдары, тапқыр сөздері, адамаралық қарым-қатынастағы ізеттілік пен үлкенді құрметтеу сияқты мінез-құлық үлгілерін білім беру үдерісінде жүйелі қолдану тілдік әрі тәрбиелік олқылықтардың орнын толтыруға мүмкіндік береді.

Қазақ тарихында халықтық мұраға айналған жыраулар мен ақындардың бізге жеткен толғаулары мен аңыздары терең мағыналы нақыл, шешендік сөздерге бай. Солардың қатарында

XVIII ғасырда өмір сүрген Қабан (Қабылиса) ақынға қатысты тәрбиелік мазмұндағы аңыздардың орны ерекше. Ақынның өмірі мен тұлғалық болмысын танытатын мұндай аңыздар халық даналығының көрінісі ретінде бағаланады. Ақын туралы біршама аңыздар бізге жеткен. Мәселен, «Ақын атандық ханзадамен тілдесуі» [5,117] атты аңыз. Аңызда Қабан ақын мен ханзада арасындағы қысқа диалог арқылы әлеуметтік қарым-қатынас мәдениеті, сөз қадірін білу және тапқырлық мәселесі көркем түрде бейнеленеді. Жазғы жайлаудағы табиғи жағдайды суреттеу арқылы оқиға шынайы өмірмен сабақтастырылып, аңыздың реалистік сипаты күшейе түседі.

Хан тұқымына құрмет көрсету – дәстүрлі қазақ қоғамындағы қалыптасқан әдеп нормасы. Қабан ақынның желмаясынан түсіп, көпірмен өтпек болуы – оның жол-жоралғы мен кісілік тәртіпті сақтағанын аңғартады. Ал ханзаданың ақынды келемеждеп, «әулие» атағына қатысты сөз айтуы – әлеуметтік мәртебесіне сеніп, сөз әдебінен жаңылуының көрінісі.

Қабан ақынның жауабы – шешендік өнердің жарқын үлгісі. Ол ханзаданың әкесі Абылай мен ағасы Алғазының тарихи тағдырын мысалға келтіре отырып, қарсыласының орынсыз сөзін дәл әрі уәжді түрде тойтарады. Бұл жерде ақынның сөзінде жеке адамды кемсіту емес, ақиқатты еске салу, ойландыру мақсаты басым. Нәтижесінде ханзаданың өз қатесін мойындап, ақынға құрмет көрсетуі – даналық сөздің тәрбиелік қуатын дәлелдейді.

Аңыздың тәрбиелік мәні бірнеше қырынан көрінеді:

- сөз мәдениетін сақтау, орынды әрі ойлы сөйлеу;
- үлкенге құрмет, кішіге ізет қағидаларын ұстану;
- ақыл мен тапқырлықтың әлеуметтік дәрежеден жоғары тұратынын көрсету;
- тарихи тұлғалар арқылы ұрпақты ойландыру және тәрбиелеу.

Осы тұрғыдан алғанда, Қабан ақын туралы аңыздар жас ұрпақтың тіл байлығын дамытуға, шешендік қабілетін жетілдіруге және ұлттық құндылықтарды бойына сіңіруге қызмет ететін

маңызды тәрбиелік-танымдық мұра болып табылады.

«Адам жаны – Алланың аманаты.

Балаңмен дос бол,
Қызыққа батасың.

Халық сөзі қазына.

Ақылға қиянат қылмаймын десең, мақтанды тый.

Қадірін білсең – ар қымбат,
Бағалай білсең – бар қымбат.

Оңашада ойыңды өлше,

Көп ішінде бойыңды өлше» [5,138] тәрізді т.б. терең мағыналы нұсқалы сөздер қалдырған Балпық Деріпсалыұлы – қазақ халқының рухани-мәдени мұрасында айрықша орын алатын тарихи тұлға. Замандасы, әйгілі ақын Сүйінбай Аронұлының «Шешен тілді Балпықтан, Сыпа туған, бұл жұрттым» деп жырлауы Балпық бабаның ел ішіндегі беделі мен шешендік қабілетін айқын көрсетеді. Оның ғибратқа толы сөздері мен өнегелі өсиеттері халықты бірлікке, татулыққа үндеп, ел тұтастығын сақтауға қызмет етті. Осыған байланысты Балпық әулиенің өмірі мен қызметі жөнінде халық жадында сақталған аңыз-әңгімелер мен тарихи деректердің мол болуы оның қоғамдық-саяси және рухани маңызын дәлелдей түседі.

Қазіргі білім беру кеңістігінде жасөспірімдердің көркем мәтінді үстірт қабылдап, ондағы астарлы ойды, авторлық идеяны, түйінді пайымды толық түсіне алмауы өзекті мәселелердің біріне айналып отыр. Бұл жағдай оқушының логикалық ойлау, пайымдау, себеп-салдарлық байланыстарды анықтау қабілеттерінің жеткілікті деңгейде қалыптаспауымен тығыз байланысты. Ал түйіні бар шағын әңгімелер мен аңыздар – осы олқылықтың орнын толтыратын тиімді құрал.

Балпық Деріпсалыұлы туралы «Немересінің сұрағына жауабы» [5,172] атты аңыз – терең философиялық ойға құрылған тәрбиелік мәні зор мәтін. Аңыздың негізгі идеясы – адамның биологиялық өмірі мен рухани ғұмырының ара-жігін ажырата білу, сондай-ақ ұрпақ сабақтастығы мен есімнің мәңгілігі туралы түсінік қалыптастыру.

Аңыздағы негізгі тәрбиелік ой әулиенің:

«Мен сен өлгеннен кейін өлемін, балам!» деген жауабында шоғырланған. Сөйлем алғашқы қабылдауда қисынсыз, тіпті логикаға сыймайтындай көрінуі мүмкін. Алайда дәл осы парадокс жасөспірімнің ойлау әрекетін белсендіреді. Бала бұл жауаптың сыртқы мағынасы мен ішкі мәнін салыстыра отырып, астарлы ойды іздеуге мәжбүр болады.

Аңыздағы келіннің:

«Сіз сонда тағы да тоқсан жыл жасамақсыз ба?» деген сұрағы – мәтіндегі түсінбеушілікті білдіретін диалогтық элемент. Бұл тұс оқушыға «неліктен кейіпкер қателесіп түсінді?» деген сұрақ қоюға мүмкіндік береді. Осы арқылы жасөспірім ой қателігін анықтау, дұрыс пайым жасау дағдыларын меңгереді.

Ал әулиенің соңғы жауабы:

«Бұл тірі тұрғанда, мен тірімін. Ол өлген соң, мені кім аузына алар дейсің?» – аңыздың түйіні болып табылады. Мұнда «өлу» ұғымы тура мағынада емес, адамның есімінің ұмытылуы, рухани өмірінің аяқталуы ретінде беріледі. Осы ойды түсіну үшін оқушы:

- тура және ауыспалы мағынаны ажыратады;
- өмір мен өлімге философиялық тұрғыдан қарайды;
- адамның артында қалатын рухани мұраның маңызын пайымдайды.

Демек, бұл аңыз жасөспірімнің:

- логикалық ойлауын;
- астарлы мағынаны тану қабілетін;
- диалог арқылы ой қорыту дағдысын;
- моральдық-этикалық құндылықтарды түсінуін дамытуға

ықпал етеді.

Түйіндей келе, осындай қысқа да нұсқа, бірақ мағынасы терең аңыздар мен әңгімелерді оқу және талдау – жасөспірімнің көркем мәтінді саналы қабылдауына, сөз қадірін түсінуіне және ойлау мәдениетінің қалыптасуына тікелей әсер етеді. Сондықтан білім беру үдерісінде мұндай мәтіндермен жүйелі жұмыс жүргізу – заманауи педагогиканың маңызды міндеттерінің бірі.

Қорытынды. Жалпы алғанда, аңыз кейіпкерлерінің бейнесін тәрбие үдерісінде қолдану білім беру жүйесінде тұлғаның рухани-адамгершілік қасиеттерін қалыптастырудың тиімді тетігі болып табылады. Қазақ халқының тарихи жады мен ұжымдық тәжірибесінде сақталған Бегім ана, Домалақ ана бейнелері кіршіксіз тазалық пен пәктіктің символы ретінде қабылданып, жас ұрпақтың моральдық-этикалық ұстанымдарын орнықтыруға ықпал етеді. Ал Махамбет, Исатай, Сырым, Қабанбай, Ер Едіге секілді батырлық тұлғалар арқылы ерлік, отансүйгіштік, табандылық пен жауапкершілік сияқты қасиеттер тәрбиеленеді. Қорқыт, Мәшһүр Жүсіп, Бекет ата, Асан қайғы, Жиренше бейнелері әулиелік пен дарындылықты, жақсылық пен жамандықты ажырату қабілетін дамытатын рухани бағдар ретінде қызмет атқарады. Сонымен қатар Шыңғыс хан, Жошы, Тоқтамыс, Темір, Абылай есімдері арқылы адалдық, әділдік, батырлық, мейірімділік секілді моральдық-этикалық нормалар оқушы санасында саналы түрде меңгеріледі. Майқы би, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би тәрізді тарихи тұлғалар ұлттық дүниетанымды қалыптастырып, тарихи жадыны жаңғыртуда, сондай-ақ күрделі кезеңдерде адамға және қоғамға қамқорлық жасау, пана болу сияқты адами қасиеттердің биік үлгісін көрсетеді. Ал Әл-Фараби, Ибн Сина (Әбусина), Қожа Ахмет Ясауи бейнелері білім мен даналықтың символы ретінде танылып, интеллектуалдық және рухани дамуға бағыт береді.

Психология ғылымы тұрғысынан алғанда, аталған аңыз кейіпкерлері модельдік тұлға ретінде қабылданып, әлеуметтік мінез-құлықтың үлгісін қалыптастыруға ықпал етеді. Ал

мәдениеттану мен этнопедагогикада олар халықтың тәрбиелік идеалы мен құндылықтар жүйесін бейнелейтін символдық образдар ретінде қарастырылады. Осыған байланысты аңыз кейіпкерлерін оқу-тәрбие процесінде жүйелі қолдану тәрбиенің үздіксіздігін қамтамасыз етіп, оқушылардың эмоциялық-сезімдік қабылдауын күшейтеді және дәстүрлі тәрбиені қазіргі білім беру мазмұнымен үйлестіруге мүмкіндік береді.

Осы жағынан алғанда, аңыз кейіпкерлерінің бейнесін тәрбиелік мақсатта ғылыми негізде пайдалану – ұлттық рухани мұраны сақтай отырып, жан-жақты дамыған, адамгершілік тұрғыдан кемел тұлға қалыптастырудың маңызды бағыттарының бірі.

Әдебиеттер:

1. Қасқабасов С. Қазақтың халық прозасы. Зерттеулер. Астана: Фолиант, 2014. – 320 б.

2. «Бабалар сөзі». М.О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтында Мемлекеттік «Мәдени мұра»

3. Уәлиханов Ш. Көп томдық шығармалар жинағы. Қазақстан Республикасы мәдениет министрлігі; Қазақ кеңес энциклопедиясының Бас редакциясы; [ғылыми редактор К. Есмағамбетов ; жауапты редактор Б. Е. Көмеков ; құрастырушылар: В. Я. Басин [ж. б.]: аудармашылар: Т. Ж. Жұманов, Д. Б. Мәзен]. – 2-бас., – Алматы: 2010. (1-том).

4. Ауэзов М. Соболев Л. Эпос и фольклор казахского народа. - В кн.: Ауэзов М. Мысли разных лет. Алма-Ата, 1961. с.99-100;

5.Исмаилов О. Бабалар сөзі - даналық көзі. – Алматы: Білім, 1996. – 186 бет (Халық қазынасы» сериясы)

6. Бегім ана: аңыз бен ақиқат. Тарихи танымдық жинақ./ Құраст. Хұсайн Г.Х. Алматы: «Теларна» баспасы, 2014.-300 б.

7. Бабалар сөзі. Жүз томдық ; [томды құраст.: Т. Әлбеков, Қ. Алпысбаева, А. Оралбек ; жауап. ред. Т. Әлбеков ; М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты] - Астана : Фолиант , 2013. 85,86,87,88,89 томдар.

8. Ғабдуллин М. Еңбектерінің он бір томдық жинағы. – Алматы, 2018. VI том: Қазақ әдебиеті (орта мектептің 8-сыныбына арналған оқулық) Ата-аналарға тәрбие туралы кеңес, - 292 бет.

9. Әуезов М. Әдебиет тарихы [түсініктемесін жазған және арнаулы редакторы М. Мырзахметов]... – Алматы : Ана тілі, 1991. – 238 б.

АҚЫМЕТ БАЙТҰРСЫНҰЛЫНЫҢ ҚОҒАМДЫҚ- САЯСИ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМИ ҚЫЗМЕТІНІҢ ҚЫЗЫЛОРДА КЕЗЕҢІ

А.М.Абасилов

Қорқыт ата атындағы Қызылорда университеті
Қызылорда қ., Қазақстан

Аңдатпа. Мақалада ұлт ұстазы Ақымет Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығының зерттелуіне талдау жасай келе, оның Қызылорда қаласында (1925-1928 жж.) болған кезеңінің әлі де нақтылы қарастырылмағаны айтылады. Ақыметтану жұмысы оның замандастарынан басталатынын айта отырып, олардың сол уақыттарда А.Байтұрсынұлына берген бағаларына, пікірлеріне шолу жасалады. Ақыметтанудың бүгінгі зерттеулуін талдайды. Оның өмір жолы туралы түрлі анықтамалықтар мен энциклопедиялардан бастап, көлемді зерттеулерде беріліп жүрген хронологиялық мәліметтерді жинақтай, саралай келе, авторлар А.Байтұрсынұлының қоғамдық-саяси және ғылыми қызметінің негізгі кезеңдерін үшке бөліп көрсетеді. Соның ішінде қазақ қоғамы мен ғылымына еңбек етіп, тер төккен уақыты бірінші және екінші кезеңде болса, оның ішінде 1925-1928 жылдары Қазақ елінің астанасы болған Қызылорда қаласында тұрып, ұлт жұмысының көшбасында болған уақыты екенін көруге болады. Сондықтан оны болашақта арнайы тереңдете зерттеудің маңызы зорекенін айтады. Осы орайда А.Байтұрсынұлының Қызылордада тұрған үйі, мінген көлігі, жұмыс істеген жері, ғылыми шығармашылық жұмыстары бойынша осында жарық көрген еңбектері талданады. Қорытындысында бұл кезеңді жүйелі түрде зерттеп білу Ақыметтануға қосылатын мол үлес болады деген тұжырым жасайды.

Кілт сөздер: Ақыметтану, ұлт ұстазы, ғалым, реформатор, Қызылорда кезеңі.

Кіріспе. Әлемнің дамыған елдерінде өздерінен шыққан атақты адамдарын – ұлы ақындары мен жазушыларын, ғалымдарын, атақты музыканттары мен суретшілерін т.б. түбегейлі зерттеп білу жолға қойылған. Ол талай ғасырлар өтсе де күн тәртібінен түспей, заман сұранысы, уақыт талабына сай жаңа бір қырынан қарастырыла береді. Олардың өмірі мен шығармашылығын

былай қойғанда, тіпті отырған-тұрғаны, ішкен тамағы, ұнатқан, араласқан адамдары, өзіндік әдеттері мен мінездеріне дейін жазылып, үлгі етіледі, насихатталады. Айталық, немістер өздерінің Дантесі мен Гейнесін, француздар Мопасаны мен Балзагін, ағылшындар Шикспері мен Байронын, орыстар Пушкині мен Толстойын жан-жақты түбегейлі қарастырған, әлі де зерттеуде.

Қазақ халқын да мұндай тұлғаларға бай. Осы бағыттағы зерттеулер бізде де жүргізіліп келеді. Оған Фарабитануды, Абайтануды, Шоқантануды, Шоқайтануды, Алаштануды т.б. айтуға болады. Енді, міне, солардың қатарына Ақыметтану да қосылуда.

Бұл күнде бүкіл ел болып 150 жылдық мерейтойын тойлап жатқан Ахмет Байтұрсынұлы кім? Осы сұраққа жан-жақты жауап беріп, оның өмір жолы мен шығармашылық кезеңдерін жүйелеп зерттеу осы күннің өзекті мәселесі болып табылады.

А.Байтұрсынұлының уекепедиялық, энциклопедиялық, ғылыми-танымдық анықтамалықтар мен оқу құралдарында берілген өмір мен шығармашылық жолына назер аударсақ, оны туған жері Торғайдан бастап, білім алған қаласы Орынбор, алғашқы еңбек жолы Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралыда басталғаны, одан Семейде түрмеде болғаны, одан қайта Орынборда газет шығаруы, Ташкентте, Алматыда институтта сабақ беруімен жалғастырып хронология жасайды. Бір қызығы А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығына арналған мұнан да басқа шағын мақлалардан бастап үлкен көлемді зерттеулерге дейін оның Қызылордада өмір сүрген жылдары туралы айтылмайды. Ол кезеңді үнемі аттап өтеді не ұмыт қалдырады. Бұл біздіңше, А.Байтұрсынұлының өмір жолы мен шығармашылық жұмыстарын зерттеудің әлі де бір ізге түспегенін, жүйеленіп болмағанын, көптеген өмір белестерінің белгісіз жақтарының көп болуымен түсіндіріледі. Соның ішінде, әсіресе, біз нысана етіп отырған А.Байтұрсынұлының Қызылордалық кезеңі мүлде қарастырылмаған деп айтуға да негіз бар. Бұл біз ұсынып отырған тақырыптың өзектілігін танытады.

Материалдар мен әдістер. Қазақ – ұшы-қиры жоқ кең далада көргені мен естігенін қағазға түсірмей, ойына тоқып, ойындағысын көркем сөзбен құлағының құрышын қандырып шебер жеткізе білетін, кітап, қағаз жинамай, сөз жинаған халық. Сол себептен болар арғы Қорқыт пен Асанқайғы аталарымызды былай қойғанда өткен ғасыр саңлақтары, Алаш арыстары, соның ішінде А.Байтұрсынұлының көп дүниесінің өзі әлі де қағазға түспей, жүйеленіп зерттелмей келеді.

Ахметтану ғылымының негізін өзінің замандас інілері М.Әуезов, М.Дулатов, С.Сәдуақасұлы, Е.Омаров, С.Сейфуллин, Т.Шонанов сынды қазақ мәдениетінің тарландары қаласа, А.Байтұрсынұлының көп қырлы еңбегін жан-жақты бағалағанорыс түркітанушылары – Е.Поливанов пен А.Самойлович болды. Кейін Кеңес заманында белгілі түркітанушы ғалым, академик А.Н.Кононов 1974 жылы шыққан «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период)» деген еңбегінде кітаптың бір бетін Ахмет Байтұрсынұлына арнап, қысқаша өмірбаяны мен негізгі еңбектерін, ол туралы жазылған әдебиеттерді көрсеткен екен.

Нәтижелер және оларды талқылау. Енді мақала көлеміне қарай А.Байтұрсынұлы туралы өз замандастарының жазған жазбаларына шолу жасап өтейік. Қазақтың заңғар жазушысы Мұхтар Әуезов «Ақаңның елу жылдық тойы (юбелей)» деген Ақ жол газетінің 4 ақпан, 1923 жылғы 270-санында жариялаған мақаласында былай депті: «Осы күнде Ақаң Орынборда. Басынан кешкен толқынды күндер сақал-шашын ерте күннен-ақ ақ кіргізіп, бетіне әжім түсірсе де, әзірше дені сау, жас күннен көңілі сүйген қызметі болғандықтан, Орынбордағы қазақ институтының һәм басқа қазақ баласы оқыған мектептердің оқытушысы болып жүр. Мектептен босаған уақытта қазақ мектептеріне керекті кітаптар жазады» деп оның 50 жастағы мерейтойы қарсаңындағы клбеті мен қызыметінен хабар береді. Ал М.Әуезовтің мына сөзі А.Байтұрсынұлының кемеңгерлік тұлғасын дәл ашады: «Ахаң ашқан қазақ мектебі, Ахаң түрлеген ана тілі, Ахаң салған

әдебиеттегі елшілдік ұраны – «Қырық мысал», «Маса»; «Қазақ» газетінің қан жылаған қазақ баласына істеген еңбегі, өнер-білім, саясат жолындағы қажымаған қайраты, біз ұмытсақ та, тарих ұмытпайтын істер болатын» [1, 14-15].

Халық ақыны, жазушы, мемлекет және қоғам қайраткері С.Сейфуллин «Ахмет Байтұрсынұлы 50-ге толды» атты Еңбекші қазақ газетінің 2 ақпан 1923 жылғы 64-санында Манап Шамил деген бүркеншек атпен жариялаған мақаласында А.Байтұрсынұлына баға беріп былай дейді: «Ахмет Байтұрсынұлы қарапайым кісі емес, оқыған кісі, оқығандардың арасынан шыққан, өз заманында патшаның арам қулықты атарман-шабармандарының қорлығына, мазағына түскен халықтың намысын жыртып даусын шығарған кісі. Әрине, Ахмет қазақ халқының байы мен жарлы-жалшы табының жігін ашып, бұл екі тап қатар тұрғанда жарлы табын байлар табы жұмысқа жегіп қойып, борсықша сора беретіндігін айтқан жоқ. Байлардан бөліп жарлы табының ғана намысын жыртып, арын жоқтаған жоқ. Жарлы табының шоқпарын соққан жоқ. Қазақ халқын байға, кедейге бөлмей намысын бірдей жыртып, арын бірге жоқтды.

Өзге оқыған мырзалар шен іздеп жүргенде, қорлыққа шыдап, құлдыққа көніп, ұйқы басқан қалың қазақтың ұлт намысын жыртып, ұлттық арын жоқтаған патша заманында жалғыз-ақ Ахмет еді. Қазақтың ол уақыттағы кейбір оқығандары уез, губерния соттарына күш салып, тілмәш болып, кейбірі арын сатып ұлықтық іздеп жүргенде, Ахмет қазақ ұлтына жанын аямай қызмет қылды... халықтың арын іздеп, өзінің ойға алған ісі үшін бір басын бәйгеге тікті [2, 67].

А.Байтұрсынұлының қазақ халқына сіңірген таудай еңбегін XX ғасыр басында Ресей академиктері А.Н.Самойлович («Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы», 1919; «Түрік халықтарының әдебиеті», 1919), Е.Д.Поливанов («Қырғыз-қазақ жаңа (Байтұрсынов) орфографиясы», 1924), А.Н.Кононов («Байтұрсынов Ахмет Байтұрсынұлы», 1924), Н.Ф.Яковлев («Әліпби құрылымының математикалық жүйесі», 1928) зерттеулерінде атап өткен Алаш

қайраткерлері Е.Омарұлы, М.Дулатұлы, Т.Шонанұлы еңбектерінде А.Байтұрсынұлының ғылыми мұрасына әділ баға берілген. [3, 35]. Айталық, академик А.Н.Самойлович 1931 жылы Москвадан шыққан Литературная энциклопедияға А.Байтұрсынұлының өмірбаяны мен шығармашылығы туралы және ол жасаған қазақ алфавитін берген 3 беттік мақала жариялаған. Сол мақалада ол А.Байтұрсынұлына мынадай баға береді: «Народник-националист Байтұрсынулы является и первым выдающимся казахским ученым-лингвистом. Он – реформатор орфографии казахского языка, основоположник его грамматики и основатель теории казахской литературы» [4, 77].

Москвадан 1974 жылы шыққан «Биобиблиографический словарь отечественных тюркологов (дооктябрьский период)» деген сөздікте академик А.Н.Кононов А.Байтұрсынұлы жөнінде бір беттік материал береді. Онда оның туған жылы, туған жері, білім алған орны, қызметі туралы айта келіп, мынадай сипаттама береді: «Автор усвершенствованной казахской азбуки, созданной на основе арабского алфавита, им же написаны (на казахском языке)учбники по фонетике, синтаксису, и этимологии казахского языка, а также по теории словесности и истории культуры. Все перечисленные труды написаны по-казахски [5, 80].

Н.Ф.Яковлев «Матитатическая формула построения алфавита (Опыт практического приложения лингвистической теории)» атты көлемді мақаласында А.Байтұрсынұлының жасаған қазақ жазуын «интуитивті түрде ойлап табылған» алфавит деп бағалайды: «... Тем не менее применение тождественного способа сокращения числа букв в алфавите к одному из тюрко-татарских языков, а именно казахскому (бывш. киргизскому), полностью сохранившему закон так называемого «сингорманизма» - способа, интуитивно изобретенного одним из местных культурных работников-казаков, Байтурсуном, и примененного вслед за ним Н.Тюрякуловым в его проекте латинской графики, дает новые поле для совершенно безупречного употребления выведенной формулы» [6, 71]. Бұл мақала алғаш рет Мәскеуден

шығатын «Культура и письменность Востока» деген журналда 1928 жылы басылған екен. Кейін ол Мәскеуден 1970 жылы шыққан А.А.Реформатскийдің «Из истории отечественной фонологии» жинағында жарияланған.

Профессор Е.Д.Поливановтың 1924 жылы Ташкентте Орта Азия мемлекеттік университетінің бюллетенінде жариялаған «Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография» деген көлемді мақаласында қазақтардың басқа түркі халықтарынан бақыттырақ болуы емле жасауда, атап айтқанда, араб алфавитін қазақ-қырғыз тілінің дыбыстық жүйесіне фонетикалық тұрғыдан өте ыңғайлы әрі икемді бейімдеген, жалпыға бірдей танылған және іс жүзінде жүзеге асырылып жатқан Байтұрсынов графикасына байланысты деген баға береді [7.52].

Қазақ ғылым академиясының президенті Шахмардан Есеновтың 1967 жылы академияның президиум мүшелері мен қоғамдық ғылымдар бөлімшесінің институт басшыларына А.Байтұрсынұлын ақтау жөніндегі ұсынысы: «Мен президент болғалы қай жерге барып, қанша халықпен кездесем де, Ахмет Байтұрсынұлының осы кезге дейін неге ақталмай жүргені туралы сұрақ қояды. Содан кейін ол кісі жайында бірсыпыра деректермен танысқанымда, оның өзінің де, әкесінің де патша үкіметінен зәбір көргеніне, ал Кеңес үкіметіне қарсы не істеген ісі, не айтқан сөзі жоқ екеніне көзім жетті. Жалғыз жазығы – Алаш үкіметінің құрамында болғаны екен. Ал оны кезінде Кеңес үкіметі кешіргені де белгілі. Соған қарамастан, осы уақытқа дейін аты аталмай, еңбектері жабық қорларда сақтаулы тұрғаны түсініксіз. Сондықтан сіздер мақұл көрсеңіздер, орта буын ғалымдарынан (аға буынды да, жастарды да қоспай) комиссия құрып, айқай-шусыз жан-жақты зерттесек: комиссияның қорытындысы дұрыс болса, жоғары құзырлы мекемелердің алдында ұсыныс жасауға болар еді» [8, 21].

Академик Рабиға Сыздық – ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығы туралы жазып, оның ақталуына бірден-бір үлес қосқан ғалымдардың бірі. Ол былай дейді: «Ахмет

Байтұрсынұлының оқу-ағарту ісі мен білім-ғылым саласында істеген қызметі тарихымызда теңдесі жоқ феномендік құбылыс болды деп айтп аламыз. Бұған XX ғасырдың алты миллиондай қазаққа алғашқы және соңғы ұлттық жазу таңбасын (алфавитін) жасап бергені; қазақ балаларының өз мектебінде оқуларына күш салып, ана тілінің әліппесі (Оқу құралы) мен бастауыш білім сатысына арналған тұңғыш оқулықтарын (Тіл - құрал) жазуы; сауат аштыру әдістерін (Баяншы) ұсынуы; кейінрек (1926) әдебиеттануға арналған кітап (Әдебиет танытқыш, мұны бұрын болма,ан ғылыми монография десек те, жоғары оқу орындарының филология факультеттеріне арналған тұңғыш оқулық десек те болады) жазғаны дәлел» [9, 250].

Қазақстан Республикасының Мемлекеттік хатшысы болған, заңғар жазушы Ә.Кекілбаев: «... А.Байтұрсынұлы ұлттық тарихымызда ешкіммен салыстыруға болмайтын ерекше тұлға. Бәлкім, біреулерге бұл орынсыз тамсану боп көрінер. Оған дейін де бұл далада Фараби, Йассауи, Қорқыт, Асан Қайғы, Ыбырай, Шоқан, Абайлар да өтті ғой десер. Ол - рас. Бірақ Ахмет Байтұрсынов оларға ұқсайды да, ұқсамайды да. Ұқсайтыны: ол да аталмыш алыптар сияқты, ұлттық дамуымыздың үрдісі мен қарқыны қалған дүниедегі даму үрдісі мен қарқынына сәйкес келмей кенде қалып, көрер көзге тығырыққа тірелген халқына адастырмас жолізdedі. Ұқсамайтыны: Ахмет Байтұрсынов ондай жол Қорқыт пен Асанқайғыдай үйреншікті үрдісті аман сақтап қалатындай жаңа қоныс іздеумен табылады дептүсінбеді; Фараби мен Йассауидей өз тұсындағы кең жайылған антикалық немесе исламдық дүниетанымға уақытылы көшу арқылы барлық мәселені шешугеболады деп ұқпады Абай, Шоқан, Ыбырайлардай теңдікке жетудің жолында тек ағартушылықпен шектелгісі келмеді. Оның үстіне, бұлардың ешқайсысын да Ахмет Байтұрсыновтың рухани қалыптасуына тікелей әсеретті деу тым асыра айтқандық болар еді. Ол кезде жұрттың көбі Фараби мен Йассауидің заты түгілі, атына қанық емес еді» дейді [10, 85-86].

Ә.Кекілбаевтың осы айтқан тұжырымына назар аударсақ, ол мектеп оқулықтары мен энциклопедиялық анықтағыштарда айтылып жүргеніндей тек ағартушы ғана емес екенін аңғаруға болады. Біздің бұл ойымызды белгілі ғалым Б.Қапалбек те растайды: «Маған Ахмет Байтұрсынұлы ағартушы деген қалыпқа сыймайтын сияқты көрінеді де тұрады. Басында «Маса» болып шағып, «Қырық мысалмен» түртіп қазақ санасына саңылау берген шығар. Бірақ тек ағартушы дегенге келісу қиын енді. Иә, А.Байтұрсынұлы тек ағартушы емес. Қазақ әліпиін түзіп, жазу жүйесін жасады, онысы бүгін де жарамды болып тұр. Өліппе жазды, онысын 110 жылдан соң қайта қолданбақшы болып әкеліп жатырмыз. Термин жасаудағы, сырттан сөз алудағы ұстанымдары бүгін де өзекті. Жасаған пән сөздерін қолданып келеміз, қолдана да береміз. Демек ол – ғалым, реформатор, ұлт азаттық қозғалыстың көсемі, мемлекет және қоғам қайраткері»[11]. Басқаша айтқанда, Ақымет Байтұрсынұлы – жан-жақты ғаламат тұлға. Санамалап айтар болсақ:

1. Өнер адамы (ақын, аудармашы, күйші, әнші)
2. Салауатты өмір салтын ұстанған жан
3. Қазақтың білім беру жүйесін құрған ақылман
4. Білім мазмұнын қалыптастырушы әдіскер
5. Қазақ ғылымының (тіл білімі, әдебиеттану) негізін салған реформатор ғалым
6. Мемлекет қайраткері (Халық ағарту коммисары, Академиялық орталықты құрушы)
7. Мәдениеттанушы («Мәдениет тарихы» деген зерттеу кітабының авторы)
8. Сыншы (әдебиет және өнер туындыларына баға беріп, пікір жазған)
9. Баспа ісін ұйымдастырушы («Қазақ» газетін құрып, таралымын 8 мың данаға жеткізген)
10. Көсемсөзші (Журналист, алғашқы ұлттық газеттің бас редакторы)
11. Халық мұрасын жинақтаушы («Ерсайын» жыры, «23

жоқтау», қазақтың әні мен күйін жинап бастырған)

12. Алашорда үкіметін құрушы (Алаш партиясының бағдарламасын жазған)

13. Қазақ радиосын алғаш құрушылардың бірі және т.б. [11].

Жоғарыда айтып өткеніміздей, А. Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығының хронологиясын берген әртүрлі энциклопедиялар мен анықтағыштарда, арнайы ғылыми зерттеулерде оның Қызылорда қаласында тұрған кезі, ондағы қызметі мен шығармашылығы туралы дерек мүлде жоқтың қасы. Дегенмен осы тақырыпты зертеу барысында біздің қолымызға түскен Р.С. Имаханбеттің Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі» [12, 18] еңбегінде және Б.Алиева, С.Ұ. Жауымбаевтың «Ахмет Байтұрсынұлының өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі» e-history.kz сайтында жариялаған мақаласында А. Байтұрсынұлының Қызылордада болған уақыты және қызметі көрсетіліпті [13].

А. Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығына қатысты осы берілген мәліметтерді жинақтай, топтай айтсақ, оны үшке бөлуге болады:

1-кезең. 1895-1909 жылдары 13-14 жыл бойы бала оқытты (Торғай, Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралы кезеңі).

2-кезең. 1913-1929 жылдары газет-журнал беттерінде, мәслихат-жиындарда қазақ даласындағы оқу-ағарту жайын кеңінен сөз етті, ұсыныстар жасады (Орынбор және Қызылода, Ташкент, Алматы кезеңі).

3-кезең. 1929 жылғы шілдеден 1931 жылдың қаңтарына дейін Мәскеудің бутыркасында отырады да содан соң Архангельск облысына жер аударылады. Бұдан ол мерзімінен бұрын босап, 1934 жылы қайтып оралады. Бірақ бұл бостандық та қысқа болды. Небәрі үш жылға жетер-жетпес уақыттан кейін 1937 жыл 8 қазанда қайтадан қамауға алынып, ақыры атылады (Алматы кезеңі).

Сонда А. Байтұрсынұлының қазақ қоғамы мен ғылымына еңбек етіп, тер төккен кезеңі бірінші және екінші кезеңде

болса, екінші кезең ішіндегі 1925-1928 жылдары Қазақ елінің астанасы болған Қызылорда қаласында тұрып, ұлт жұмысының көшбасында болған уақыты екенін көруге болады. Сондықтан оны болашақта арнайы зерттеудің маңызы байқалады.

А.Байтұрсынұлы шығармашылығының Қызылорда кезеңіндегі Қазақ халық білім беру институтындағы оқытушылық қызметінен бөлек, өзінің үзбей айналысқан ғылыми шығармашылығының шыңы ретінде танылатын «Тіл-құрал» атты оқылық кітабы бірнеше рет толықтырылып, өңделіп қайта басылып отырған. Жалпы бұл еңбек алғаш 1914 жылы Орынборда жарық көрген. Көлемі - 53 бет. Кейін ол әр жылдарда толықтырылып жазылып отырған. Мысалы, 1915 жылы (Орынборда, көлемі 120 бет), 1918 жылы (Ташкентте, көлемі 32 бет), 1920 жылы (Ташкентте, көлемі 96 бет), 1920 жылы (Қазанда, көлемі 104 бет), 1922 жылы (Ташкентте, көлемі 90 бет), 1922 жылы (Ташкентте, көлемі 96 бет), 1923 жылы (Орынборда, көлемі 128 бет), 1923 жылы (Орынборда, көлемі 46 бет), 1923 жылы (Орынборда, көлемі 68 бет), 1924 жылы (Орынборда, көлемі 48 бет), 1924 жылы (Орынборда, көлемі 128 бет), 1924 жылы (Орынборда, көлемі 67 бет), 1925 жылы (Қызылордада, көлемі 39 бет), 1925 жылы (Қызылордада, көлемі 122 бет), 1925 жылы (Қызылордада, көлемі 73 бет), 1926 жылы (Қызылордада, көлемі 39 бет), 1927 жылы (Қызылордада, көлемі 39 бет), 1927 жылы (Қызылордада, көлемі 122 бет), 1927 жылы (Қызылордада, көлемі 73 бет), 1927 жылы (Қызылордада, көлемі 73 бет), 1928 жылы (Ташкент-Қызылордада, көлемі 72 бет) [14].

Осы мәліметтен көріп отырғанымыздай «Тіл-құрал» Қызылорда қаласында 1925 жылы 3 рет, 1926 жылы 1 рет, 1927 жылы 4 рет және 1928 жылы 1 рет, барлығы - 9 рет жарық көрген. Осылармен қоса А.Байтұрсынұлының «Тілжұмсар» – бастауыш мектепке арналған оқулық кітабы да 1928 жылы Қызылорда қаласындағы Қазақстан баспасынан жарық көрген. Сонымен бірге А.Байтұрсынұлының Т.Шонанұлымен бірге жазған Оқу құралы хрестоматиясы Қызылорда қаласында 1926-1927 жылдары

екі рет басылып шыққан. «Әліпби, жаңа құрал» оқулық кітабы Қызылорда баспаханасынан 1926 жылы жарық көрген. Сондай-ақ «Әдебиет танытқыш» еңбегі де осы Қызылорда қаласында жазылып, жарық көрген. А.Байтұрсынұлының қазақ халқының басында болған қайғылы оқиғаларды сипаттайтын өзгеше бір жыр өрнегі 23 жоқтаудың басын құрастырып, «Жоқтау» деген жинағы да Қызылорда кезеңінде жазылып, басылуы үлкен маңызы бар тарихи факт.

Ақымет Байтұрсынұлының қоғамдық-саяси қызметі мен ғылыми-ағартушылық қызметінің Қызылорда кезеңіне қатысты мәліметтер өте аз және оны арнайы зерттеу де әлі жолға қойылып, жүйеленбеген. Біз өз зерттеуімізде әзірше қолылымызда бар екі нақты мәліметке сүйендік. Оның бірі – Гүлнар Міржақыпқызы Дулатованың «Алаштың сөнбес жұлдыздары» және «Шындық шырағы» атты естелік еңбектері. Екіншісі - Қазақстан Республикасы Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві материалы (184 қор. 1-тізімдеме, 17-іс).

Гүлнар Міржақыпқызының естелік еңбектерінде А.Байтұрсынұлының Қызылорда қаласына қалай келгені, қайда орналасқаны, қызметі туралы көрген-білген айтады: «Қызылордаға келісімен орналасқай үйіміз **Ерғали Қасымов** төренің үйі болатын - Садовая,7. Кейін Селиверстова, 17. Үйдің бір бөлігі Байтұрсыновтың семьясына қарайтын да, ал екінші бөлігінде біздер – Дулатовтың семьясы тұратынбыз... Осы үйде біз 1925 жылдан 1929 жылға дейін әкем қамалғанша А.Байтұрсыновтармен бірге тұрғанбыз.

Астана 1928 жылдың жазында Алматыға ауыса бастағанда А.Байтұрсынов өзінің жұмыс істеп жүрген оқу орнымен бірге кешкен-ді. Босаған үйдің орнына Ерғалидің інісі **Ибрагим Елікейұлы Қасымовтың** семьясы көшіп келген-ді» [15, 127].

Гүлнар Міржақыпқызы естелігінде мынадай бір қызық мәліметті Міржақып пен Ақымет арасындағы диалогта береді:

Міржақып: - Оу, Ағасы, осынша кешігіп келуіңізге қарағанда, төтеннен қырсық-кедергі болған жоқ па?

Ақымет: - Ештеңе де бола қойған жоқ. Өзің білесің ғой, Торғай мен Қызылорданың аралығы шалғай, алыстығынан кешігіңкіреп келуіме тура келді. Оқасы жоқ, әйтеуір жеттік қой. Егер Қостанайдан поезбен шықсам, тез жетер едім, бірақ оның ыңғайы келмеді. Өйткені ауылда өзімнің сақтаулы пәуескем (фаэтон) бартұғын, соны Қызылордаға жеткізу үшін көлікпен шықтым емес пе! Келешекте қолымда ат арбам болуы қажеттігін ойладым, қызметіме жаяу бармай, фаэтоныма мініп жүргенге не жетсін! Оны жүргізуге атқосшыны да ала келдім. Бұл жігіт оқымаған, әке-шешесінен жастай жетім қалып, кім көрінгенге жалданып, күнін көріп жүргенін естіген соң, өзіме жәрдемі тиер, атымды бағып, жүргізер әрі оқытайын деп ала келгенім ғой» [16, 86].

Ұлт ұстазы А.Байтұрсынұлы Қызылорда қаласында 1925-1928 жылдар арасында тұрып, студенттерге сабақ беріп, ғылыми және әдістемелік жұмыстармен айналысқан. Оның Қызылордада сабақ берген оқу орны Қазақ халық ағарту институты деп аталды. Бұл институт алғашқыда арнаулы орта оқу орны ретінде 1919 жылы Орынборда ашылған. Мұнда қазақ мектептеріне мұғалімдар даярланды. Институт оқытушылары мен студенттері елде сауатсыздықты жою ісіне белсене араласты. Оқу орны 1925 жылы Қызылорда қаласына көшірілді. 1925-1928 жылдары институтта С.Сейфуллин сабақ берген, кейін ректоры болды. 1925-1929 жылдары А.Байтұрсынұлы осы институтта дәріс оқыды. 1928 жылы Алматыда Қазақ педагогикалық институтының (қазіргі ҚазҰПУ) ашылуына байланысты жабылып, қайтадан Қазақ халық ағарту институты (орта дәрежедегі оқу орны) болды [14].

А.Байтұрсынұлының осы институтта сабақ берген уақытында денсаулығына байланысты 1 рет және басқа да себептерге орай 4 рет студенттерге дәріс бере алмаған. Бұл 1927 жылдың 16-23 қыркүйегінде Қазақ халық ағарту институтының мемлекеттік қаржы тексеру бөлімінің жүргізген актісінде көрсетілген. (Қараңыз: Қазақстан Республикасы Қызылорда облыстық мемлекеттік архиві. 184 қор. 1-тізімдеме, 17-іс.) [17]. Онда жұмыс орнында

белгілі-белгісіз себептермен болмаған жағдайларына орай, актінің 8-тармағында көрсетілген денсаулығына байланысты жұмыс орнында болмағанына орай бұрын төленген 2 сом ақшаны, актінің 9-тармағында көрсетілген іссапарда болған күндеріне төленген 254 сом 17 тиын ақшаны және осы актінің 7-тармағында кезекті еңбек демалысына төленген 165 сом 98 тиын ақшаны Ахмет Байтұрсынұлының институттың кассасына қайтаруы керек екені айтылған. Бұл дерек 1927 жылдың 29 қарашасы күні мемлекеттік қаржы тексеру бөлімінің инспекторы Зарихиннің қолы қойылған актіде көрсетілген.

Осыған А.Байтұрсынұлы түсінік беріп, тексеру комиссиясының ақпараты жеткіліксіз толық емес екенін айтады. Сондай-ақ ол өзінің институттағы қызметінен бөлек негізгі айналысып жүрген жұмысы туаралы мәлімет береді: *Менің жұмысым – шығармашылық жұмыс, яғни қазақ ұлтының әліпбиін дайындап жатырмын, бұл жұмыспен бұрын-соңды ешкім айналысқан емес. Қазақ тілінің жазба әдісін, қазақ тілінің әліпбиін, орфографиясын, грамматикасын, қазақ ұлтының сауатын ашу әдістемесін дайындау жұмыстарымен 30 жылдан аса уақыт бойы айналысып келемін. Бұл жұмыспен оқу орнының қабырғасында ғана айналыспаймын, бар өмірімді осы жұмыстарға арнағанмын. Шығармашылық жұмыстарыма көп уақытымды жұмсаймын [17].*

Міне, бұл естеліктер мен архивтік деректер А.Байтұрсынұлының Қызылорда кезеңіндегі халық үшін еңбек еткен ерен тұлға екенін, оның әрбір ісінің мейлі білім беру, мейлі ғылым, мейлі әдістеме болсын бәрі де қазақ үшін, оның ғылымы үшін жасалған таза, былғанбаған ақиқат нәрсе екендігін көрсетеді. Осыдан келесі ұрпақ үлі-өнеге алуы үшін Ақыметтей аталарымыз үнемі әр қырынан насихатталып отыруы тиіс. «Иә, Ахмет Байтұрсынов – ұлттық дамудың талай жыл әбден тот басып қараусыз қалған, тіпті қараң қала жаздаған тегершегін бір өзі айналдырып көріп, мігірсіз қозғалысқа қосып берген, ертегінің ерлеріндей ерен тұлған. Туған халқының рухани жаңғыруның сырын тап ондай

біліп, сол жолда қалтықсыз еңбек етіп, мәңгі ескірмейтін ағыл-тегіл мол үлес қоса алған қайраткер қазақ топырағында оған дейін де, одан кейін де болған емес» [10, 90] деген Ә.Кекілбаевтің сөзі жадымызда болуы керек.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе төмендегідей тұжырымдар жасаймыз:

1. Қазақ халқы біртуар тұлғаларға кенде емес. Осы бағыттағы зерттеулер бізде де жүргізіліп келеді. Оған Фарабитануды, Абайтануды, Шоқантануды, Шоқайтануды, Алаштануды т.б. айтуға болады. Енді, міне, солардың қатарына Ақыметтану да қосылуда.

2. Ахметтану ғылымының негізін өзінің замандас інілері М.Әуезов, М.Дулатов, С.Сәдуақасұлы, Е.Омаров, С.Сейфуллин, Т.Шонанов сынды қазақ мәдениетінің тарландары қаласа, А.Байтұрсынұлының көп қырлы еңбегін жан-жақты бағалағанорыс түркітанушылары – Е.Поливанов, А.Самойлович, А.Н.Кононов болды. Кеңестік заманда және тәуелсіздіктен бері Ш.Есенов, Р.Сыздық, Ш.Сарыбаев, Ә.Кекілбаев, А.Ісмақова, Әбдиманов, О.Жұбаева, Д.Қамзабек, Б.Қапалбек т.б. ғалымдар әр қырынан ғылыми еңбектер жазып, талдап, насихаттап келеді.

3. А.Байтұрсынұлы тек ағартушы емес. Қазақ әліпиін түзіп, жазу жүйесін жасады, онысы бүгін де жарамды болып тұр. Әліппе жазды, онысын 110 жылдан соң қайта қолданбақшы болып әкеліп жатырмыз. Термин жасаудағы, сырттан сөз алудағы ұстанымдары бүгін де өзекті. Жасаған пән сөздерін қолданып келеміз, қолдана да береміз. Демек ол - ғалым, реформатор, ұлт азаттық қозғалыстың көсемі, мемлекет және қоғам қайраткері. Басқаша айтқанда, Ахмет Байтұрсынұлы – жан-жақты ғаламат тұлға.

4. А.Байтұрсынұлының уекепедиялық, энциклопедиялық, ғылыми-танымдық анықтамалықтарда берілген өмір мен шығармашылық жолына назер аударсақ, оны туған жері Торғайдан бастап, білім алған қаласы Орынбор, алғашқы еңбек жолы Ақтөбе, Қостанай, Қарқаралыда басталғаны, одан Семейде түрмеде болғаны,

одан қайта Орынборда газет шығаруы, Ташкентте, Алматыда институтта сабақ беруімен жалғастырып хронология жасайды. Бір қызығы А.Байтұрсынұлының өмірі мен шығармашылығына арналған мұнан да басқа шағын мақалалардан бастап үлкен көлемді зерттеулерге дейін оның Қызылордада өмір сүрген жылдары туралы айтылмайды. Ол кезеңді үнемі аттап өтеді не ұмыт қалдырады. Бұл біздіңше, А.Байтұрсынұлының өмір жолы мен шығармашылық жұмыстарын зерттеудің әлі де бір ізге түспегенін, жүйеленіп болмағанын, көптеген өмір белестерінің белгісіз жақтарының көп болуымен түсіндіріледі. Соның ішінде, әсіресе, біз нысана етіп отырған А.Байтұрсынұлының Қызылордалық кезеңі мүлде қарастырылмаған деп айтуға да негіз бар. Бұл біз ұсынып отырған тақырыптың өзектілігін танытады.

5.А.Байтұрсынұлының қазақ қоғамы мен ғылымына таза еңбек етіп, тер төккен кезеңі 1925-1928 жылдар, яғни Қазақ елінің астанасы болған Қызылорда қаласында тұрып, ұлт жұмысының көшбасында болған уақыты екенін көруге болады. Сондықтан оны болашақта Ақметтанудың арнайы бір бағыты ретінде зерттеу қажет.

Әдебиеттер тізімі:

1.Әуезов М. Ақаңның елу жылдық тойы (юбелей) // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

2. Сейфуллин С. Ахмет Байтұрсынұлы 50-ге толды// Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

3.Ісімақова А. Ахмет Байтұрсынұлы – қазақ әдебиеттануының реформаторы//Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. Халықар. ғыл.-теор. конф. материалдары / Жауапты редакциясын басқарған – Е.Қажыбек, Ж.Сейдуманов. –Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 396 бет.

4. Самойлович А.Н. Байтурсунов Ахмет Байтурсунович (1873 -) // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

5. Кононов А.Н. Байтурсунов Ахмет Байтурсунович (28. 1. 1873 - ?) // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

6. Яковлев Н.Ф. Математическая формула построения алфавита (Опыт практического приложения лингвистической теории // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

7. Поливанов Е.Д. Новая казак-киргизская (Байтурсуновская) орфография // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

8. Әбілқасымов Б. Ахметтану саласының өткені мен бүгіні // Ахмет Байтұрсынұлы мұрасы: зерттеу, жүйелеу және насихаттау. Халықар. ғыл.-теор. конф. материалдары / Жауапты редакциясын басқарған – Е.Қажыбек, Ж.Сейдүманов. – Алматы: Елтаным баспасы, 2017. – 396 бет.

9. Сыздық Р. Термин жасау – Ахмет Байтұрсынұлы көтерген тарихи жүктің бірі // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

10. Кекілбаев Ә. Ұлт ұстазы // Ұлттық рухтың ұлы тіні. Ғылыми мақалалар жинағы (қазақ, орыс, ағылшын т.б. тілдерде). – Алматы: Ғылым, 1999. – 568 б.

11. Қапалбек Б. https://m.facebook.com/story.php?story_fbid=pfbid02j9_ZUXRfEZUbuLGK2LfZWW3ERdTSurc43bAJV4v7nt1U8c9Rt1QPQBcjKK5SR7Mmbl&id=100012706335108&sfnsn=mo

12. Имаханбет Р.С. Ахмет Байтұрсынұлы: ғұмырбаяндық деректер. «Алаштың Ахметі»: Респ. Ғыл.-тәж. конф. Материалдары.-

Қарағанды: «TENGGRI Ltd», 2013.-382 б.

13. Алиева Б., Жауымбаев С.Ұ. Ахмет Байтұрсыновтың өмірі мен қоғамдық-саяси қызметі // <https://e-history.kz/kz/history-of-kazakhstan/show/9024/>© e-history.kz].

14. Ахмет Байтұрсынұлы. Энциклопедия /бас ред. Ж.Тойбаева. – Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2017. -744 бет.].

15. Дулатова Г.Ж. Шындық шырағы. –Алматы: Мектеп, 2013. –405 бет.

16. Дулатова Г.Ж. Алаштың сөнбес жұлдыздары. –Алматы: Мектеп, 2010. –355 бет.

17. Махамбет А. Ахмет Байтұрсынұлы: біз білмейтін деректер// Ана тілі 05 мамыр, 2022.